
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHS [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXIX (2021). Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/TNFI6044

МАХИЕЛ КИЙЛ И НЕГОВАТА ПРЕДСТАВА ЗА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО В НАВЕЧЕРИЕТО НА ОСМАНСКОТО НАШЕСТВИЕ

Николай ОВЧАРОВ*

MACHIEL KIEL AND HIS VIEW OF THE BULGARIAN EMPIRE ON THE EVE OF THE OTTOMAN INVASION

Nikolay OVCHAROV

Abstract: *Machiel Kiel's attitude towards the culture of the Second Bulgarian Empire was extremely negative. In this regard, he blatantly manipulated and falsified the results of historical and archaeological studies. In his opinion, the Bulgarian cities of the 13th–14th centuries were small and unsightly, the churches were rough and impersonal, and the palaces of the kings were poky and ugly. Kiel told outright lies about the conquest of Bulgaria by the Ottoman Turks in the late 14th century. A careful examination of the available data shows quite a different picture. According to demographic studies of world-renowned academicians, such as P. Bairoch, J. Batou and P. Chèvre, medieval Bulgarian cities ranked among the best developed cities on the Old Continent. Moreover, according to the latest study, the capital of Tarnovgrad was on par with Rouen, the second largest city in France, and the southern capital of Toulouse, and had almost as many inhabitants as Cologne, the capital in the Holy Roman Empire. In Tarnovgrad, a total of 64 Christian churches have been uncovered so far, almost all of which were icon-painted and had marble and ceramic artistic decoration. In comparison, in the early 15th century, there were 53 churches and 19 monasteries in Thessaloniki, the second largest city of the Byzantine Empire.*

Keywords: *Second Bulgarian Empire, medieval Bulgarian cities, historical and archaeological studies, churches, icon-painted, marble and ceramic artistic decoration, capital, demographic studies.*

От десетилетия насам името на нидерландския османист Махиел Кийл буди противоречиви чувства у българските учени. Те го познават още от провокативната му монография за България през османския период, излязла в тогавашна Холандия през 1985 г. [Kiel, M. 1985, pass.] и преведена на български език през 2002 г. [Кийл, М. 2002, pass.]. Вече през новия век у нас на два пъти са издавани негови преведени събрани съчинения [Кийл, М. 2005; Кийл, М. 2017]. Във всички тези обемисти книги се засягат редица въпроси от сферата на българската култура и изкуство през XV–XVIII в., а също така – от икономическата и политическата история на същия период.

През годините на прехода след 1989 г. името на Кийл бе превърнато едва ли не в знаме на борец срещу тоталитаризма и насилственото преименуване на българските турци няколко години по-рано. По тази причина често му бе „прощаван“ откровеният антибългарски дух, с

* **Николай Овчаров** – професор, доктор на историческите науки, Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките; България; @ aia_ira@abv.bg

който са пропити всички негови съчинения. Друга причина за доста безрезервното приемане на Махиел Кийл бе възможността му за достъп до богатите на документи турски архиви, които осветляват българската история от XV–XVIII в. През последното десетилетие на XX в. обаче ситуацията коренно се промени и българските османисти, като Е. Радусев, Р. Ковачев и други, вече спокойно можеха да работят в Истанбул и Анкара.

Ако трябва с няколко думи да се обобщят вижданията на нидерландеца относно османския период в нашата история, то те са: принижаване на българската култура и изкуство и възвеличаване на ролята на Османската империя във формирането им. Също така напълно се отричат няколкото домашни извора за османски безчинства през XVII в., като Летописа на поп Методи Драгинов, Исторически бележник и др. Тези становища на Кийл са прикрити зад чести декларации за любов към българския народ, които по никакъв начин не отговарят на съдържанието в писанията му.

На фона на доста безкритичното възприемане от повечето български учени на изследванията на Махиел Кийл през годините се появиха няколко обективни отговора. Преди всичко това е великолепната рецензия на Мария Тодорова, която днес е уважаван професор по нова и най-нова история на Източна и Югоизточна Европа в Университета в Илинойс (САЩ) [**Тодорова, М.** 1986, с. 81–86]. Съвсем обяснимо нейната аргументирана критика на антибългарските позиции на нидерландеца в тези смутни времена бе разтълкувана като защита на партийна позиция.

Вече през новото хилядолетие върху декларираната нашироко от самия Махиел Кийл „любов“ към българския народ се спря нашата видна османистка Елена Грозданова [**Грозданова, Е.** 2008, с. 6–8]. Тя припомни думите от неговата първа книга – „...какво може да се очаква от балкански аборигени, сред които пък българите са най-скапаният народ“. Елена Грозданова с основание се усъмни доколко в съчиненията на Кийл „може да се говори точно за наука, защото немалка част от написаното от него представлява по същество класическа смесица от истини, полуистини и откровени фалшификации“. За съжаление Елена Грозданова почина в зряла творческа възраст през 2011 г. и не можа да обоснове докрай критиката си към нидерландския учен.

През следващите години името на Махиел Кийл остана някак настрана в научните изследвания. Изключение са статиите на историка Илия Тодев, посветени на една отявлена фалшификация на нидерландеца, публикувана в „Encyclopaedia of Islam“ [**Kiel, M.** 1995, p. 319]. Става дума за скалъпената от него теза, че докато след обсадата на Плевен през 1877 г. костите на руснаци, румънци и българи са положени в прекрасен мавзолей, турските трупове са погребани в масови гробове, а по-късно са изкопани – по подразбиране от българите – и продадени за тор в британското земеделие [**Тодев, И.** 2013, с. 33–37; **Тодев, И.** 2016, с. 104–117]. Под съставителството на Е. Алекова се появи и сборникът „По пътя на труповете от Плевен до Бристол“ [**Алекова, Е.** 2015, pass.], където нашироко се оборват лъжите на Кийл. Очевидно смутен от аргументираната реакция на българските учени, той тихомълком премахна въпросния текст от сборника със статии, издаден през 2017 г. [**Тодев, И.** 2018].

Така се стигна до 2019 г., когато на бял свят се появи голямата студия на филолога Максим Стаменов [**Stamenov, M.** 2019, pp. 276–332]. Вероятно известният учен е провокиран от поредния огромен том събрани препубликувани съчинения на Махиел Кийл, издаден на български език през 2017 г. с щедрото финансиране на турската фондация IRCICA. В своята изключително интересна работа М. Стаменов разглежда детайлно всичко, свързано с дейността на нидерландеца – от неговата биография до залегналите в съчиненията му тези. В края на 2020 г. на бял свят се появи и втората част, в която той разглежда конкретни казуси от научната продукция на Кийл, които са представителни за начина му на мислене [**Stamenov, M.** 2020, pp. 7–71]. За настоящата статия е особено важна първата студия на Стаменов, в която има много неща, които сам исках да отбележа.

Там филологът засяга и един важен въпрос, останал настрана от предишните критични рецензии, защото те са дело на специалисти по османска история. Става дума за периода на

Второто българско царство, на който Кийл се спира доста нашироко, преди да се заеме с основното си изложение. Това му е много необходимо, за да може да обоснове тезата си за ниското ниво на българската култура и изкуство през епохата след османското завоевание на нашите земи. Ето защо е необходимо да бъде разгледана представата на нидерландеца за средновековна България.

За да стане ясна представата на Махиел Кийл за културата на Второто българско царство, първо трябва да видим как той възприема средновековната българска история въобще [Кийл, М. 2002, с. 1–8]. В основната си книга нидерландецът започва прегледа на българската история в подигравателен тон за честването на 1300-годишнината от създаването българската държава през 1981 г. По негово мнение „реакцията на подобни събития на критично мислещия западен учен обикновено е скептична усмивка“.

Тези думи сякаш задават тона на всички изследвания на нидерландеца, белязани с високомерно и презрително отношение към местните „аборигени“. Историческата му представа е тотално объркана още от самото начало. Според него Аспарух е „водач на тюркско-татарска конфедерация от номадски племена“ (!), дошъл през 681 г. на Дунав от „района на Волга“, където била столицата на конфедерацията Велики Болгар. Очевидно Кийл не е и чувал за създадената през първата половина на VII в. в Северното Черноморие голяма държава на хан Кубрат и за неговите синове Аспарух и Котраг, основали по-късно съответно Дунавска и Волжка България.

Наистина на българите са признати някои достижения, като създаването на първата славянска държава, кирилицата и огромната империя на Първото българско царство. Те се дължат на държавотворческата функция на управляващите „тюркско говорещи езичници“, които два века живеят като „господарски слой...“, извисяващ се социално над славянски говорещите селяни“. „На Запад обаче българите са известни главно със своите ереси и особено с богомилството.“

Прескачайки набързо през двете столетия на византийската власт през X–XII в., Кийл достига до Второто българско царство. Там единственото добро изречение е: „При Асеневци България преживява половинвековен разцвет, при който границите отново стигат от море до море“. След този относително кратък период във „втората половина на XIII в. страната изпада в пълна анархия“, а след това десетки години е „протекторат на ногайските татари“. След смъртта на цар Михаил Шишман при Велбъжд през 1330 г. пък „България завинаги е пречупена като балканска сила“.

Не по-ласкаво е отношението на нидерландеца към управлението на цар Иван Александър (1331–1371), което мнозина определят като „втори Златен век“ на средновековна България. За Кийл обаче при този властел „страната е в пълна разруха и изтощение и не играе значителна политическа роля“, а последното десетилетие на неговото царуване е „време на тотален разпад“. Само в културния и духовния живот има известно раздвижване, но и то е резултат от византийско влияние [Кийл, М. 2002, 9–10].

Така логично се стига до краха на държавата, дошъл в сянката на безличния Иван Шишман. „Царските крепости, включително и столицата Търново, отварят вратите си пред османските войски.“ Без да иска обаче Кийл признава храбростта на последния български владетел, който накрая е убит от турците: „неблагонадеждният Шишман, който предава господаря си (султана – Н.О.) на три пъти, е елиминиран“.

„Това е краят на средновековна България. – Със злорадство заключава Кийл. – Тя никога не става национална държава от вида, който постепенно се оформя в Западна Европа“ [Кийл, М. 2002, с. 11]. На мястото на гордите български царе, по негово мнение, просто идват османските султани. А ние, днешните им потомци, сме неблагодарници, които не разбират какво благо са придобили дедите ни в края на XIV в.

Нека сега се насочим към основното изследване на Махиел Кийл, предназначено да представи културата на Второто българско царство. На преден план той поставя проблема за

устройството на градовете, тяхното население и архитектура. Този въпрос е ключов по отношение на така критикуваната от нидерландеца теза на редица български учени за демографския колапс по нашите земи през XV в. вследствие на османското нашествие. Както се вижда, в своите съчинения той иронично я нарича „теория на катастрофата“ [Кийл, М. 2002, с. 177 и сл.].

Нормално е основен източник на Кийл за османското нашествие по българските земи да бъде най-ранното османско историческо съчинение, което го описва. Това е именно завършената около 1500 г. книга на летописеца Мехмед Нешри „Огледало на света“. Засега тя е единственият известен извор, даващ подробности около завоюването на много български градове. Смята се, че сред източниците на Нешри е разказ на очевидец и това му осигурява детайли, които не са известни от другаде.

И веднага се сблъскваме с откровените фалшификации на Кийл [Кийл, М. 2002, с. 35–36]. В неговото изследване се чете: „Нешри споменава, че тази държава се състояла от „повече от 30 крепости“. Всъщност такава цифра не е отбелязана никъде от османския историк. Въобще в „Огледало на света“ единствено се пише за броя на войниците в османската армия – 30 000 души.

Практически при описанието на земята на Иван Шишман Нешри споменава поименно 24 твърдини, като „повечето от тези крепости стояли покрай Туна (Дунав – Н.О.)“. Очевидно става дума за последния етап от съществуването на Търновското царство в края на 80-те години на XIV в., когато отдавна са отнети обширните български територии на юг от Стара планина, а Видинското царство и владенията на Добротица са се обособили като отделни държави. Дори в тази силно орязана част от средновековна България има много повече укрепления, което се вижда ясно от археологическите проучвания.

Истината със съчинението на Мехмед Нешри е съвсем различна. Османският историк е силно впечатлен и възхитен от държавата на Иван Шишман: „Весела земя била. Овце, мед и масло течели от нея към света. И богатата там били по-обилни от другаде. И яките ѝ крепости били повече, отколкото по другите земи“. Неслучайно огромната 30-хилядна армия се предвожда от великия везир Али паша и от всички най-видни османски пълководци, като „синът на Тимурташ – Яхши бей, румелийският ябашия Улу бей субаши, известен като Саруджа паша, Кара Мукбил, Пазарлъ Доган, ябашията Инджеджюк Балабан, секбанбашията Мюстеджаб, Папасоглу Шахин, Кутлуджа, Лала Шахин и Паша Йигит“ [Мехмед Нешри, 1984, с. 92–94].

Какви са градовете на Второто българско царство според Махиел Кийл? С две думи – „малки и неугледни, несравними със Запада и дори с другите балкански страни“. По-големи са само Шумен и Червен, докато огромната част от споменатите от Нешри, крепости като Свищов, Венчан, Новград и др., са „само укрепления или изолирани кули“ [Кийл, М. 2002, с. 35–36, 177–178]. Предварително ще отбележа, че тези селища са сред градовете, за които самият османски хронист признава, че се отбраняват дълго и успешно срещу нашествениците.

При разглеждането на градовете на Второто българско царство, Кийл се опитва да изчислява тяхното население, без да има ясна представа за извършените до момента археологически проучвания. За тази цел той използва единствено демографската формула на Дж. Ръсел за Западна Европа, според която през средновековния период се приема населеност от 500 души на един хектар в гъсто застроените градски райони и по 300 в предградията [Russell, J. 1958, pass.].

Малко оправдание за нидерландеца е, че през 1985 г., когато за първи път излиза неговото главно съчинение за България, той няма как да познава изследванията от следващите няколко десетилетия. А тогава със задълбочените проучвания на П. Байрох, Ж. Бату, А. Фиеро, С. Нюман, Р. Цезарети и много други автори се наблюдава истински „бум“ по отношение на демографското изследване на Средновековието в Европа [Bairoch, P. 1988; Bairoch, P., Batou, J., Chèvre, P. 1988; Newman, S. 2012; Cesaretti, R., Lobo, J., Bettencourt, L., Ortman, S., Smith, M. 2016, pass.]. Кийл обаче би следвало да включи тези публикации в двата си тома от събрани съчинения, излезли вече през новия век.

Той сам отбелязва, че в началото на 80-те години на XX в. историческите и археологическите данни за българските средновековни градове са твърде малко. И въпреки това неговите изводи са категорични и безапелационни. Размерът на тези селища е скромнен, а броят на техните жители – незначителен [**Кийл, М.** 2002, с. 29, 177–178].

Така например според нидерландеца укрепеният Червен, важен икономически и културен център на Дунавска България, има площ само 1,2 ха (размери 240/50 м). Откритият град на същото, почти недостъпно плато е около 3 пъти по-голям. Следователно цялото селище има площ максимум 5 ха. По формулата на Ръсел Кийл изчислява населението на 2500 жители, „което вероятно е повече от реалното.“

Друг важен град е Силистра, притежавал по споменатата формула площ малко над 5 ха и 2500 жители. Шумен пък е с територия под 2 ха и население от 1400 души. На средновековна Варна, чието точно местоположение въобще е неизвестно, са отредени – забележете! – точно 3.74 ха и 2620 жители!

Така закономерно се стига до столицата Търновград (**фиг. 1.**). Пренебрежението на Кийл личи още от първите му думи, когато нарича великолепната столица на Второто българско царство Fluchstadt – „прокълнат град“. Неговото население не надхвърля скромната цифра от 4–5000 души [**Кийл, М.** 2002, с. 177].

Да припомним на читателите, че става дума за същия град, който вселенският патриарх Калист назовава с уважение през XIV в. „царстващия град на българите Търново, втори след Константинопол словом и делом“ [**Левкийски епископ Партений.** 1974, с. 38]. Българският средновековен писател и очевидец Григорий Цамблак пък го слави като много богат и красив, извънредно добре укрепен и с „многобройно население“ [**Григорий Цамблак.** 2010, с. 43]. Но тези мнения очевидно нямат значение за Кийл, за когото дори „царският дворец на хълма Царевец, най-голямата и луксозна постройка през XIII и XIV в. в България“, е издигнат от хора, които „без съмнение не са притежавали необходимите умения“.

Наистина около числеността и обхвата на Търновград и останалите български градове от XIII–XIV в. има много неясноти. Причините са очевидни – липса на писмени сведения и недостатъчно археологическо разкриване. Като специалист мога да кажа, че пълното разкопаване на един средновековен град е практически невъзможна задача. В някаква степен учените донякъде са се приближили до това в столицата, Шумен, Червен, а напоследък – на Перперикон. Но дори и там става дума най-вече за оградените с крепости стени централни части, докато гъсто населените подградия на тези градове не са разкривани или са изучени само частично. (**фиг. 2.**)

Така или иначе, отдавна се изказват различни хипотези за предполагаемото население на българските средновековни градове. И те значително се отличават от тези на Махиел Кийл. Така според Йордан Андреев населението на Търновград е достигало 15 000 души. Именно това е дало основание на Калист да го сравнява с Константинопол, който според българския историк, тогава е наброявал 30 000 жители [**Андреев, Й.** 1992, с. 27]. На сходно мнение е дългогодишният изследовател на столицата на Второто българско царство археологът Атанас Попов, според когото нейното население е достигало 12–15 000 души [**Попов, А.** 1980, с. 152–165].

Много е интересна цифрата, дадена от един от най-големите изследователи на средновековната европейска демография – Пол Байрох, заедно с неговите съавтори Жан Бату и Пиер Шевр. Според тях гражданите на Търновград в началото на XIV в. са 35 000! Не са малко и жителите на други български градове от този период: Шумен (15 000), Преслав (20 000), Средец (20 000) и т.н. [**Bairoch, P., Batou, J., Chèvre, P.** 1988, p. 13].

Но Пол Байрох отива още по-далеч, като в издадената си през същата година в Чикаго монография подчертава специално растежа на градовете в средновековна България: „Не можем да разглеждаме славянския свят и развитието му през вековете, без да се спрем на урбанистичния възход на Балканите и в частност на България... Нека да вземем историята на Търново или Преслав в България, два града, опустошени през османското владичество, които в определе-

ни периоди на Средновековието са били последователно столици на една престижна страна”, [Bairoch, P. 1988, p. 123] (фиг. 3.).

Тези цифри и заключения означават много на фона на съвременните демографски изследвания на средновековна Европа. Трябва да се отбележи, че при тях също има огромен разнობой, което показва колко е трудно да се определят числеността и обхватът на градовете, независимо в коя част на Стария континент се намират.

Много важен фактор за XIV в. в Европа е чумата, появила се за първи път през 40-те години на столетието. Без съмнение тя оказва огромно въздействие и в България, за което свидетелстват откритите масови гробове в столицата Търновград. Очевидно населението на българските градове намалява чувствително вследствие на епидемията и това е фатално при последвалото османско нашествие.

Писмени данни за нашата страна липсват, но може да видим състоянието на някои градове в останалата част на Европа. Населението на Париж се стопява наполовина до 100 000 души в средата на XIV в. [Fierro, A. 1996, p. 278]. През 1100 г. населението на Лондон е 18 000 жители, а към 1300 г. вероятно приближава 100 000 души. Градът обаче е силно опустошен от Черната смърт през 1348 г. и губи близо една трета от населението си [Newman, S. 2012, pass.].

След тоталния срив през Ранното средновековие „Вечният град“ Рим се стабилизира и през XII в. достига 80 000 души. Развитието му обаче скоро спира, а през XIV в. се срива поради чумата и конфликтите между феодалите, папите и общината, за да спадне популацията му в края на XVI в. едва на 20 000 души [Di Pierro, A. 2003, pp. 11–12]. Младата Москва също е покосена от Черната смърт и според преброяване от 1382 г. има малко над 15 000 жители [Тихомиров, Н. М. 1992, с. 146].

Изключително важно е излязлото през 2016 г. фундаментално изследване на Рудолф Цезарети, Хосе Лобо, Луис Бетанкур, Скот Ортман и Майкъл Смит, посветено на връзката между площ и население в средновековните европейски градове [Cesaretti, R., Lobo, J., Bettencourt, L., Ortman, S., Smith, M. 2016, pass.]. Авторите са анализирали многобройните и често силно разминаващи се данни за 173 града от западната част на Стария континент от началото на XIV в. Става дума за съвременните държави Великобритания (има се предвид територията на Англия), Франция, Белгия, Германия, Швейцария и Италия.

Проучванията обхващат 40-годишния период между 1280–1320, т.е. времето непосредствено преди избухването на чумната епидемия. Авторите уточняват, че използват термина „град“, за да опишат селища, характеризирани от средновековните историци като „градове“, като в по-голямата част от случаите те са с население до 10 000 жители. Въобще населените места с по-малко от 10 000 души са от решаващо значение за средновековните европейски градски системи. Във всички разгледани случаи населението в тези градове е над 1000 жители, а най-често срещаната популация е около 3–5000 души.

Изследователите съвместно отбелязват трудностите при работата си. Въпреки внимателното събиране на данни съпадението между оценките на градското население в различните демографски проучвания невинаги е точно. През Късното средновековие стените на европейските градове все повече се разширяват и предградията им се колебаят значително в съответствие с икономическите и демографските тенденции. Ето защо авторите често дават средна аритметична оценка на броя на населението, изведена от становищата на отделните учени демографи.

Нека сега проследим някои от най-характерните случаи в Западна Европа, обобщени в APPENDIX S–2, към в съчинението на петимата автори. Най-голям град в Англия в началото на XIV в. е столицата Лондон. Разликите в оценките за броя на населението у различните изследователи обаче са впечатляващи: 60 000 (Ръсел 1972 г.), 35 000 (Байрох 1988 г.), 60 000 (Найтингел 1996 г.), 80–100 000 (Добсън 2000 г.), 60 000 (Камбъл 2008 г.)

Лондон значително надминава по жители всички останали английски градове. Например традиционната северна столица Йорк има 18 000 жители по Ръсел, 8000 по Байрох, 12 000 по

Добсън и 22 000 по Камбъл. Норич, който с Йорк и Бристол е сред трите най-процъфтяващи провинциални английски града, е с население от 13 000 души по Ръсел и Байрох, 4–5000 по Брод (2000 г.) до 14 000 по Камбъл. Огромната част от английските градове като Нотингам, Станфорд, Дъръм, Честър, Донкастър и др. по всички оценки са между 2–5000 души.

Закономерно градовете във Франция през този период са по-многолюдни. За столицата Париж средната оценка е 200 000 души, като Ръсел дава 80 000 жители; Байрох – 150 000; Чандлър и Моделски (1987 г.) – 287 000 (за 1328 г.) Според усредненото становище на петима автори населението за втория по големина град Руан е от 40 000 жители. Пак от петима изследователи средната оценка на гражданството на Орлеан е 22 000 души, а на шест учени за южната столица Тулуза – 33 500. Градове като Тулон и Блоа пък са с население от 3–5000 жители.

Не по-различни са изчисленията за селищата в днешните Германия, Австрия и Швейцария. Така например в началото на XIV в. Женева е населена от едва 3500 души (Байрох и Ръсел), а за столицата на бъдещата Австрийска империя Виена същите автори дават числото от 4500 жители. Според средната оценка на различни автори населението на най-големия германски град и столица на Свещената Римска империя Кьолн е около 40 000 души [Ennen, E. 1972, S. 201]. Следват Аугсбург, Ерфурт и Майнц с население от 23–25 000 души, но болшинството от немските градове, като Лайпциг, Дрезден, Хановер и Щутгарт, са население 3–5000 жители (Байрох и Ръсел).

Най-много големи градове през разглеждания период има в Северна Италия, където тогава се намира икономическият център на Европа. По средните данни на петима автори Венеция е с население от 100–120 000 души; шестима оценяват жителите на Милано между 60–150 000, а Кремона и Верона са с над 20 000 жители. Дори най-малките, като Пистоя, Фаенца, Равена, имат население от 10–12 000 души.

Разполагайки с тези обобщени данни, ние може да потърсим мястото на българските градове в средновековна Европа. Според Махиел Кийл най-големите от тях наброяват по 2500–2700 жители, а столицата Търновград не надхвърля 5000. Това би ги поставило до най-малките градски системи във Франция, Англия, Германия, Австрия и Швейцария.

На друго мнение са българските историци и най-известните световни специалисти по средновековна демография. Според първите Търновград се нарежда до урбанизирани селища като Йорк, Орлеан, Майнц, Верона и др. Според компетентната класификация на Байрох, Бату и Шевр българската столица е от ранга на втория по големина град на Франция, Руан, на южната ѝ столица Тулуза и доближава по численост столицата на Свещената Римска империя Кьолн! Шумен, Преслав и Средец пък са в компанията на английския Норич, немския Ерфурт и италианския Кремона. Разбира се, имало е и десетки по-малки градове с население от 2–3000 души.

Впрочем големината на българските градове съответства на броя на българското население през XIV в. в навечерието на османското нашествие (фиг. 4.). Според оценките на историци като В. Гюзелев, Й. Андреев, П. Ангелов и на демографския статистик Д. Аркадиев към 60-те години на столетието българите са между 2–2.5 млн. души [Аркадиев, Д. 2015, с. 107–139]. Споменатият Дж. Ръсел изчислява населението на Англия през 1372 г. на около 2.5 млн. души [Russell, J. 1940]. Това ще рече, че Островното кралство и Българското царство от епохата на Иван Александър са близки както по брой на жителите, така и по концентрация на градското население.

Нека продължа с анализа на вижданията на Махиел Кийл относно българските градове от XIV в. Направените от него паралели с османските селища от XV–XVI в. са крайно некоректни. „Ако се сравнят със строежите от класическия XVI в., тези от Второто българско царство бледнеят. Един-единствен обществено-религиозен комплекс в главен османски град, построен за сметка на провинциален управител, покрива такава площ, каквато цял български град с всичките му църкви и кули.“

Царският дворец в Търновград „...дело на няколко поколения, не надминава по площ един османски или селджушки (от XIII в.) кервансарай...“, „За разлика от тесните и силно укрепени български дворци, или Herrensitz (имение – Н.О.), османският дворец е отворен, раз-

положен на открит терен във от града, състои се обикновено от няколко дървени или каменни къшкя, разпръснати в голяма градина сред изкуствени езерца и фонтани... От гледна точка на градоустройството османската архитектура е много по-напред от тази на България, а и на всички балкански държави“.

Действително малобройното тюркско племе кайю, от което произхожда основателят на империята Осман, е невероятно възприемчиво към усвояването на чуждите култури. В средата на XIII в. неговият баща Ертугрул довежда в пределите на Мала Азия шепя полудиви номади с 400 преносими юрти. Късните османски летописци пишат за начина на живот на тези туркмени-огузи и за постоянното търсене на пасища, довело до първите сблъсъци с ромеите. Така те изпълняват завета на своя легендарен родоначалник Огуз Хан – „Придвижвайте се и не усядайте на едно място, номадствайте по пролетните, летните и зимните пасища и по крайбрежията на реките!“.

Тези привички не изчезват и при сина на Осман – Орхан (1324–1362), съвременник на цар Иван Александър. Според византиеца Григорий Палама: „Орхан обичаше степта и мразеше да стои в двореца“. Ето защо той нарежда да издигнат юрта в двора на великолепия палат в Бруса, където прекарвал времето си [Овчаров, Н. 2021].

Да се сравняват последните години на Българското царство в края на XIV в. с епохата, например на султан Сюлейман Великолепни (1520–1566), е все едно да се съпоставя днешно време с епохата на чорбаджи Марко от „Под игото“ на Вазов. Абсолютно недопустими са аналозиите между строежите от XIV с тези от XV–XVI в. Не става дума само за Османската империя, но и за Западна Европа, където по това време непристъпните замъци в стил Herrensitz са отдавна изоставени. Там Медичите в Италия и френските крале строят великолепия дворци и катедрали, украсявани от четката на Микеланджело, Рафаело и Леонардо да Винчи. Едва ли някой може да каже, че дворците Фонтблo и Шамбор са по слаби произведения на архитектурата и изкуството от османските джамии и кервансарайи.

Естествено, че замъците и укрепените градове на непристъпни върхове са характерни за разпокъсаната, несигурна феодална държава, докато откритите имения – за единна централизирана империя с висока степен на обществена сигурност. Няма как да не се съглася с това велико „откритие“ на Махиел Кийл. Големият въпрос е кой не позволи на България да премине по нормален път от епохата на средновековните войни и междуособици към благоденствието на Ренесанса. Отговорът е еднозначен – османското нашествие.

И накрая на този преглед върху „българофилството“ на Махиел Кийл – още няколко думи, поясняващи отношението му към това завоевание. Както посочва и М. Стаменов, според него Мехмед Нешри твърди, че всички български крепости се предават доброволно. От изброените само Венчан и малкият град Провадия (Овеч) оказват съпротива и са обсадени, „опожарени и разрушени, а хората – отведени в робство“. Всички останали „предават ключовете си“ и капитулират без бой.

Като цяло българските крепости въобще не са разрушавани, а това се случва по-късно, при похода от 1444 г. на полско-унгарския крал Владислав Варненчик. Но всъщност основният виновник за разрухата на многобройните твърдини на Второто царство са... самите българи. Те не пазели в ново време паметниците и сами си ги унищожавали. А по време на Възродителния процес това е използвано от неговите идеолози като оправдаване на т. нар. „теория на катастрофата“ [Кийл, М. 2002, с. 37–38].

Такава ли е истината за османското нашествие и съдбата на българските градове през погледа на очевидеца, чиито сведения използва Мехмед Нешри? Ще приведа само няколко примера за действията на османците в българските територии, като започна от заповедта на султан Мурад към великия везир Али паша преди похода: „Руши, пали и граби земята Сосманова (Шишманова – Н.О.)“. Озверели от оказаната съпротива, османлиите „разрушили и опустошили крепостта Венчан, а народа ѝ смазали на кюфте и го заробили“. Изпращайки военачалника

Пазарлъ Доган срещу твърдината Косово край Търговище, Али паша му нарежда: „Разруши го, запади го и го плячкосай!“ [Мехмед Нешри. 1984, с. 93–94, 98].

Дълги години в представите на хората бе вкоренено, че България пада леко под османска власт. Говореше се за липса на съпротива, на решителни сражения, едва ли не за доброволно приемане на чуждото иго. Новооткритите документи и осмислянето на османските хроники създават съвсем различна картина. Войните на Иван Шишман са пример за проявено мъжество. Разполагайки с ограничени сили, той, деспот Иванко и влашкият воевода Мирчо Стари единствени на Балканите не пращат войски в османската армия съобразно васалните си задължения. Последната съпротива на Иван Шишман реално продължава цели осем години, а страната е напълно разорена. Няколко десетилетия по-късно българският писател Владислав Граматик още е потресен от станалото: „Войската се нахвърли пак буйно и безбожно, като всеки ден и по всяко време извършваше чести опустошения и кръвопролития. Никой не можеше да се противопостави по никакъв начин на страшния им пристъп. В бойните сражения навсякъде те превъзхождаха всички“ [Владислав Граматик, 1983, с. 92–93].

И все пак малката армия на Иван Шишман се отбранява упорито. Тя отстъпва педя по педя родната земя. Нашествениците особено се озлобяват от защитата на отделни големи крепости, спиращи техния победен ход. Заради бунта във Венчан те изкалят цялото му население. Тутракан пада чак при втората обсада, а някои данни говорят, че това става едва след като са изгорени нивите в околността. Свищов се предава след пълното изчерпване на хранителните припаси, а Варна устоява на първата обсада. Особено драматично протича завладяването на крепостта Косово. Там били заробени всички жени и деца от околността, което най-сетне принуждава бранителите да се предадат след тежка обсада.

Мехмед Нешри е настроен отрицателно към християните, но се вижда принуден да предаде гордите думи на управителя на Косово: „Ние не ще се отречем от нашия господар, за да се покорим на турците!“. А тези думи почти дословно повтарят благословиите към загиналите във войните, отразени в Палаузовия препис на Бориловия синодик в края на XIV в. Там се обявява вечна памет „на протокилийника Приязд и воеводата Балдъво, които бяха убити за вярата на своя господар...“. И по-нататък: „На Семир, Йончо, Добромир, Иваниш и на всички, които заедно с тях проявиха мъжество против безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра...“ [Попруженко, М. 1928, § 134, 167]. А вече след края на бойните действия севаст Огнян накарал да изсекат на една скала в крепостта Боженишки Урвич край Ботевград надпис, предназначен за бъдещите поколения: „Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах вратата на цар Шишман“ [Мутафчиев, П. 1973, с. 486–517].

Извършените при завоеванието разрушения отлично се виждат при извършваните днес археологически проучвания. По техните данни огромната част от българските крепости прекратяват съществуването си в края на XIV в. Типичен пример е укрепеният град Косово край Търговище, както през Средновековието наричат античния Мисионис. Разкопките показват белезите от жесток погром над крепостта, като следите от унищожението са навсякъде. Във вътрешността на укреплението пластът от напълно изгорелите и рухнали сгради достига 1.1 м. дебелина. Преди да падне, крепостта е издържала дълга и тежка обсада, като убитите защитници са погребвани набързо направо сред сградите. В пожарищата бяха открити и трупове на убити турци, разпознати по носените от тях торбички със сребърни акчета на султан Мурад [Овчаров, Н. 2016].

Крепостта Косово се отбранява до последна капка кръв, както личи от описанието на Мехмед Нешри и други османски хронисти, защото тя е последното препятствие пред столицата Търновград. През юли 1393 г. престолнината на Иван Шишман пада, но той продължава още две години героичната си съпротива в дунавския град Никопол. Открити наскоро негови писма в библиотеката на Румънската академия на науките показват, че дори тогава той се опитва да събере останалите си войски [Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1999, с. 66–76]. За съжаление Иван

Шишман няма шансове пред многобройния враг и на 3 юни 1395 г. е обезглавен пред стените на Никопол по заповед на султан Баязид.

В опита си да покаже деградирането на архитектурата на Второто българско царство, Махиел Кийл се насочва към най-представителната ѝ част заедно с дворците – църквите. Този проблем е особено важен за нидерландеца, защото чрез него трябва да обясни защо българските християнски храмове от османския период са толкова малки и неугледни. За тази цел той подлага на „унищожителна“ критика видни български историци на изкуството като Б. Филов, Кр. Миятев, М. Коева и др., които твърдят, че упадъкът на църковното строителство през този период се дължи на турските забрани и че българите имат право да строят само дървени или каменни полувкопани храмове.

Всъщност, според Кийл, църковната архитектура е на много ниско ниво в България още през XIII–XIV в. Той не разбира защо нейните творения се представят като „втори Златен век“ и българските учени „не се осъзнават за последиците от това ниво на архитектурно развитие за следващия турски период“. И уверено достига до извода: „Може би защото авторите, които споменахме (Ив. Дуйчев и Кр. Миятев – Н.О.), и тези, които ги следват, са все още под магията на „теорията за катастрофата“ и обичайните разкази за експлоатацията на бедните християни и религиозното потисничество“ [Кийл, М. 2002, с. 162]. Отново опираме до така ненавижданата от Кийл „теория за катастрофата“, т.е. тезата за тоталния погром над българския народ и неговата култура в края на XIV в.

Наистина църквите по нашите земи понасят най-тежко удара на иноверското нашествие. Археологическите изследвания показват тяхното повсеместно и масово разрушаване в този период. Като пример мога да посоча, че само аз като археолог в близо 40-годишните си проучвания на Източните Родопи съм разкрил близо 20 поругани и изоставени по това време християнски храма.

Разглеждайки темата за църквите, Махиел Кийл използва още един научно некоректен подход. Той редуцира значително броя на българските църковни паметници, като например тези от Южното Черноморие или от Тракия. „Безусловно български от гледна точка на етнически състав, исторически и като изкуство са днешните райони на Дунавска България, Балканът и Средна гора, Западна България, Струма и Пиринско. Тези райони са част от българската държава през XIV в. и там откриваме творби, които напълно отговарят на нашите критерии“ [Кийл, М. 2002, с. 163].

По такъв начин нидерландецът своеволно зачерква от списъка на българското средновековно наследство такива паметници като прекрасните църкви от Несебър, който, според него, си остава византийски град дори и в пределите на царството. Когато обаче подобни сгради се появяват в градове като Червен и Калиакра, намиращи се в очертания от самия него ареал на типична българска култура, то те са изпълнени от чужденци. „По-вероятно е да са били византийски майстори, дошли направо от Константинопол или може би от Несебър, чиито творби са на същото ниво на съвършенство като на майсторите от византийската столица“ [Кийл, М. 2002, с. 172–173].

В очите на Кийл средновековна България не може да се мери не само с Византия, но и със своята западна съседка. „Изкуството на средновековна Сърбия, страна, която по размер и географска конфигурация може да се сравнява с Шишманова България, създава редица царски църкви с големи размери, покрити изцяло с разноцветен полиран мрамор и украсени със скулптури от най-високо качество. Мраморът винаги е бил скъп материал и е изисквал специални умения за обработка. В България все още не е открита църква, изградена от мрамор“ [Кийл, М. 2002, с. 164–165].

Това е поредната груба лъжа, излязла под перото на Махиел Кийл. Като човек, който има претенции да е историк на изкуството, той би трябвало да знае, че няма мраморни църкви, а храмове, украсени с мраморни детайли. И че когато през IX–X в. дворците и огромните катедрали на Велики Преслав са изцяло декорирани с мраморни колони, капители и корнизи,

а подовете – покрити с мраморни мозайки в стил „опус сектиле“, сърбите още са живеели в сламени колиби.

Дали обаче архитектурата на Второто българско царство не познава мраморната декорация? През последните години моят екип проучи царския манастир „Св. апостоли Петър и Павел“ в столицата Търновград. Главната църква от XIII в. е елегантен кръстокуполен храм с мраморни колони и преизползвани антични мраморни капители. А в ями край сградата намерихме множество разноцветни мраморни елементи от великолепия ранен под в стил „опус сектиле“. Такава е и втората манастирска църква „Св. Иван Рилски“, която е разрушена от турците, и сега я откриваме в руини. В тежките векове на прехваленото от Кийл „съжителство“ с чуждите окупатори манастирът обеднява чувствително, монасите трудно поддържат и оцелялата църква, а прекрасният мраморен килим е заменен с обикновена настилка [Овчаров, Н., Вачев, Х. 2013, pass.].

И все пак храмът „Св. апостоли Петър и Павел“ е имал късмет, защото е единственият в старата столица, който достига до днес почти напълно оцелял (до 1913 г. е изцяло запазен, но тогава рухва куполът вследствие на тежко земетресение). Липсващата информация обаче запълват интензивните археологически проучвания в столицата на Второто българско царство, започнати още през 80-те години на XIX в. и провеждани до днес.

В последно време дългогодишните изследвания бяха обобщени от Д. Косева-Тотева, която за първи път събра на едно място информацията за всички разкрити по археологически път до момента (2015 г.) средновековни църкви във Велико Търново (Косева-Тотева, Д. 2015, pass.; Косева-Тотева, Д. 2016, pass.). Към тях ще прибавя още няколко открити след това време, за които ми бе съобщено лично от проучвателите им.

Резултатите говорят сами по себе си. При излизането на книгата на Д. Косева-Тотева общият брой на известните средновековни храмове в обхвата на столицата (хълмовете Царевец, Трапезица, кварталите край тях и най-близката околност) е 62 [Косева-Тотева, Д. 2016, с. 214–221]. Междувременно до днешна дата на хълма Трапезица са открити още две църкви, с което те стават 64. Дори само тази цифра е достатъчна, за да обори всички твърдения на Махиел Кийл. Така например, когато султан Мурад II завладява през 1430 г. втория по големина византийски град Солун, в него действат 53 църкви и 19 манастира [Tafrali, O. 1913, p. 149].

Според същата статистика при разкритите до 2015 г. християнски култови сгради в столицата 46 имат външна украса (керамопластична декорация, външна живопис и монументална каменна пластика). Само в осем от проучените храмове пък не са регистрирани вътрешни стенописи. Що се отнася до „мраморните църкви“ на Кийл, то в цели десет от търновските църкви има вътрешна каменна монументална украса и/или подове с мозайки „опус сектиле“ [Косева-Тотева, Д. 2016, с. 214–221].

Търновските живописци познават най-високите съвременни им техники на изобразителното изкуство. В декорацията на храмовете присъстват изображения и сцени, изпълнени в мозаична техника, достигнала своето съвършенство във Византия. Мозайките са заемали отделни части от храма или пък става дума за мозаични икони, поставяни на определено място върху олтарната преграда или проскинитарии [Косева-Тотева, Д. 2015, с. 19].

Почти всички търновски храмове са унищожени вследствие на османското нашествие и днес може само частично да видим техния блясък благодарение на неимоверните усилия на българските археолози и реставратори. Събирайки буквално парче по парче унищожените преди векове стенописи, те уверено стигат до извода, че ясно се открояват иконографските и стиловите образци. Отделя се група паметници, пряко свързани с византийски модели, и друга, която може да бъде причислена към произведенията на търновския художествен център [Косева-Тотева, Д. 2015, с. 25].

Кийл критикува особено остро големината и планировката на българските църкви от XIII–XIV в. „Що се отнася до планировка и оформление, сръбските църкви са доста по-сложни... Четиридесетината църкви и параклиси, разкопани в столицата на Второто царство Търно-

во (sic!), с изключение на няколко, са малки и доста обикновени произведения, изработени по най-евтиния начин: от груб ломен камък, понякога зидария с пояси от тухлички от по-високо качество.“ Доминиращ в Сърбия, Албания и гръцките земи бил кръстокуполният храм или този с „вписан гръцки кръст“. Култовите сгради били големи трикорабни и по-малки еднокорабни, но с купол. Е, имало и еднокорабни параклиси, но те са едва ли не изключение [Кийл, М. 2002, с. 164].

„Нищо подобно не е създадено в Търново“ – възкликва Кийл. Търновските църкви са „... творения, които много по-добре отразяват селската здравина на този народ, отколкото неспокойната сложност на Несебър... Построени са от груб ломен камък с прости и ясно различни форми, както и с минимум украса, ако ги сравняваме със съвременните им произведения от палеологовския период или с Моравска Сърбия... Скромният изглед на търновските църкви в сравнение с моравските и с други е по-скоро резултат от лошото материално положение на България към края на XIV в. и слабата квалификация на българските майстори“ [Кийл, М. 2002, с. 165].

Сред тези бликаци от любов към българския народ заключения може да се открие абсолютно преднамерената теза за малките, неугледни български църкви. От статистиката на Д. Косева-Тотева добре се вижда колко са кръстокуполните църкви в Търновград. Що се отнася до еднокорабните храмове, то този архитектурен тип е най-разпространен още от времената на ранното християнство (IV–VI в.) Много често във Второто българско царство това са малки аристократични параклиси, изписани обаче с прекрасните изображения на цели болярски родове. Такива са например случаите от негодлемите храмове в Долна Каменица и Станичене, намиращи се днес на територията на Сърбия [Овчаров, Н. 2003, 76–83].

Още големият изследовател на византийското изкуство Виктор Лазарев отбеляза, че смисълът на византийската църковна архитектура от Палеологовия период (XIII–XV в.) не е в големината на сградите, а в тяхното вътрешно оформление. Целта на интериора е да помогне на вярващите да се самовглъбят, за да достигнат до Бога. За това трябва да способства всичко – от архитектурата до стенописите. И именно това постигат в голяма степен българските архитекти и художници през XIII–XIV в.

Може би най-мек е Махиел Кийл към българската средновековна литература и миниатюра. „Това е гордост за страната и може би най-големият принос на българския народ в културата на Източна Европа.“ Веднага след тази констатация, нидерландецът не може да се въздържа отново да клъвне българите: „И все пак и външен човек може да види, че нейният обхват (на литературата – Н.О.) и продукт е доста ограничен“ [Кийл, М. 2002, с. 180 и сл.]

Що се отнася до живописното оформление на книгата, Кийл заключава: „Миниатюрите в българските книги от XIII–XIV в. изостават от палеологовския период във Византия или в Русия по времето на Теофан Грек и Андрей Рубльов, съвременници на Патриарх Евтимий и цар Иван Александър.“ Според него стилът на трите най-важни запазени произведения – Лондонското евангелие, Манасиевата хроника и Томичовия псалтир – е „живописен рустикален, многоцветен, груб, понякога дори тромав“. Но какво да се прави – „това е най-доброто, което може да произведе страната“ – заключава със злорадство той. Единствено калиграфията и графичното оформление на книгите са „блестящи“ и продължават през османския период. Дори и там Кийл открива влиянието на любимите му турци и то много преди падането на България под османска власт [Кийл, М. 2002, с. 180 и сл.].

Така Махиел Кийл в първата си книга стига до своето заключение, в което трябва да обобщим казаното за културата на Второто българско царство. Вече споменах, че това е особено важен въпрос и в последвалите му съчинения, издадени у нас в няколко сборника. Нидерландецът държи особено на тези изводи, защото чрез тях обосновава своите тези в основната си разработка върху темата за България през османския период. Нека видим без редакция тези финални думи на Кийл [Кийл, М. 2002, с. 189–193]: „Сега можем да стигнем до отговора на нашия централен въпрос: българското християнско изкуство от османския период е с по-ниски

качества от където и да е другаде, защото е наследило форми и практики, стандарти, технологично ниво и планировка, които вече са били с по-ниско равнище“. А причината за ниското развитие на това изкуство е: „...скромният художествен климат във Второто българско царство“.

„Уви, вярата в културното величие на цялата късносредновековна България – продължава Махиел Кийл – е така дълбоко вкоренена в българското мислене, че много малко може да се направи, за да бъде преодоляна, защото това задоволява една психологическа нужда“. Но какво може да се иска от днешния български народ? „Много от тези и други действия са резултат от ниското ниво на образование в страна, в която всеобщата грамотност датира едва от две поколения“!!!

Ето я квинтесенцията на цялостното творчество на Махиел Кийл. Българите са един недорасъл и неграмотен народ, изостанал далеч дори от своите съседи. Причина за това не е османското робство („присъствие“, „съжителство“ и пр.), а ниското ниво на българската средновековна култура от държавния период.

С тази финална констатация автоматически се зачеркват всички малки похвали за българите, които Кийл прави с половин уста и с много уговорки в своите изследвания. За съжаление тя хвърля тежка сянка и върху обективността на неговите научни изследвания, направени в турските архиви. Дано имат това предвид и някои наши османисти, заплениени от действителната стойност на информацията, която нидерландецът въвежда в научен оборот.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Алекова, Е. 2015 – Елена Алекова (съст.). Сб. По пътя на трупове от Плевен до Бристол. София: Тангра ТанНакРа, 2015. [Elena Alekova (sast.). Sb. Po patya na trupovete ot Pleven do Bristol. Sofia: Tangra TanNakRa, 2015.]

Андреев, Й. 1992 – Й. Андреев. Всекидневието на българите през XII–XIV в. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. [Y. Andreev. Vsekidnevieto na balgarite prez XII–XIV v. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1992.]

Аркадиев, Д. 2015 – Д. Аркадиев. Растежът на населението в средновековна България. – Статистика (Национален статистически институт). София, 2015, № 1, 107–139. [D. Arkadiev. Rastezhat na naselenieto v srednovekovna Balgaria. – Statistika (Natsionalen statisticheski institut), Sofia, 2015, № 1, 107–139.]

Бараков, В. 2015 – В. Бараков. Градът във Второто българско царство. Раждане, типология, структура. Велико Търново: Абагар, 2015. [V. Barakov. Gradat vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. Razhdane, tipologia, struktura. Veliko Tarnovo: Abagar, 2015.]

Владислав Граматик 1983 – Владислав Граматик. Разказ за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски в Рила. – В: Старобългарска литература. Т. III. София: Наука и изкуство, 1983. [Vladislav Gramatik. Razkaz za prenasyaneto na moshtite na sv. Ivan Rilski v Rila. – V: Starobalgarska literatura. T. III. Sofia: Nauka i izkustvo, 1983.]

Григорий Цамблак 2010 – Григорий Цамблак. Избрани съчинения. Под редакцията на Донка Петканова. Велико Търново: Абагар, 2010. [Grigoriy Tsamblak. Izbrani sachineniya. Pod redaktsiyata na Donka Petkanova. Veliko Tarnovo: Abagar, 2010.]

Грозданова, Е. 2008 – Е. Грозданова. „Стокхолмският синдром“. в османистиката или търсене на верен подход към историята. (Интервю). – В: Път. Издава Сдружение „Родно Лудогорие“, гл. ред. А. Кънчев, брой 9, ноември 2008, 2–9. [E. Grozdanova. „Stokholmskiyat sindrom“ v osmanistikata ili tarsene na veren podhod kam istoriyata. (Intervyu). – V: Pat. Izdava Sdruzhenie „Rodno Ludogorie“, gl. red. A. Kanchev, broj 9, noemvri 2008, 2–9.]

Кийл, М. 2002 – М. Кийл. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002. [M. Kiy. Izkustvo i obshtestvo v Balgaria prez turskia period. Sofia, 2002.]

Кийл, М. 2005 – М. Кийл. Хора и селища през османския период. Събрани съчинения. София, 2005. [M. Kiy. Hora i selishta prez osmanskia period. Sabrani sachinenia. Sofia, 2005.]

Кийл, М. 2017 – М. Кийл. България под османска власт. Събрани съчинения. Съставители М. Баръмова, Г. Байков, М. Кипровска. София: ИК „Тендрил“, 2017. [M. Kiyil. Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia. Sastaviteli M. Baramova, G. Baykov, M. Kiprovska. Sofia: IK „Tendril“, 2017.]

Косева-Тотева, Д. 2015 – Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Автореферат на дисертация за степен „доктор“. София, 2015. [D. Koseva-Toteva. Stenopisi ot arheologicheskite razkopki na srednovekovnata balgarska stolitsa Tarnovo. Avtoreferat na disertatsia za stepen „doktor“. Sofia, 2015.]

Косева-Тотева, Д. 2016 – Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. I. Велико Търново, 2016. [D. Koseva-Toteva. Stenopisi ot arheologicheskite razkopki na srednovekovnata balgarska stolitsa Tarnovo. I. Veliko Tarnovo, 2016.]

Левкийски епископ Партений 1979 – Левкийски епископ Партений. Жития на българските светии. в новобългарски превод. Т. 2. София: Синодално издателство, 1979. [Levkiyski episkop Parteniy. Zhitia na balgarskite svetii. v novobalgarski prevod. T. 2. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1979.]

Лишев, С. 1970 – С. Лишев. Българският средновековен град. София, 1970. [S. Lishev. Balgarskiyat srednovekoven grad. Sofia, 1970.]

Мутафчиев, П. 1973 – П. Мутафчиев. Избрани съчинения. Т. I. София, 1973. [P. Mutafchiev. Izbrani sachinenia. T. I. Sofia, 1973.]

Мехмед Нешри 1984 – Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод от османотурски език М. Калицин. София: Издателство на ОФ, 1984. [Mehmed Neshri. Ogledalo na sveta. Istorija na osmanskia dvor. Sastavitelstvo i prevod ot osmanoturski ezik M. Kalitsin. Sofia: Izdatelstvo na OF, 1984.]

Овчаров, Н. 2003 – Н. Овчаров. Златоткана дреха с монограми „Цар на българи и гърци“ на българския владетел Иван Александър от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Пиротско. – Старобългаристика, XXVII, 2, 2003, 76–83. [N. Ovcharov. Zlatotkana dreha s monogrami „Tsar na balgari i gartsii“ na balgarskia vladetel Ivan Aleksandar ot tsarkvata „Sv. Nikola“ kray s. Stanichene, Pirotsko. – Starobalgaristika, XXVII, 2, 2003, 76–83.]

Овчаров, Н. 2016 – Н. Овчаров. Цар Иван Шишман – защитникът на Отечеството. Историко-археологическо изследване. София: Захарий Стоянов, 2016. [N. Ovcharov. Tsar Ivan Shishman – zashtitnikat na Otechestvoto. Istoriko-arheologicheskoto izsledvane. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2016.]

Овчаров, Н. 2021 – Н. Овчаров. Уникално номадско погребение на воин с кон от XIV в., открито при разкопките на Перперикон. – В: Българският ислям. Велико Търново, 2021 (под печат). [N. Ovcharov. Unikalno nomadsko pogrebenie na vojn s kon ot XIV v., otkrito pri razkopkite na Perperikon. – V: Balgarskiyat islyam. Veliko Tarnovo, 2021 (pod pechat).]

Овчаров, Н., Вачев, Х. 2013 – Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания в търновския манастир „Св. св. Петър и Павел“ през 2012 г. – Археологически открития и разкопки. София, 2013. [N. Ovcharov, H. Vachev. Arheologicheski prouchvaniya v tarnovskia manastir „Sv. sv. Petar i Pavel“ prez 2012 g. – Arheologicheski otkritia i razkopki. Sofia, 2013.]

Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1999 – Н. Овчаров, Д. Стоименов. Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековните ръкописи. – Старобългаристика, XXIII, 4, 1999. [N. Ovcharov, D. Stoimenov. Novi vizhdania za tsar Ivan Shishman i kraja na Tarnovskoto tsarstvo po dannii ot srednovekovnite rakopisi. – Starobalgaristika, XXIII, 4, 1999.]

Поливяний, Д. 1989 – Д. Поливяний. Средновековният български град през XIII–XIV в. София, 1989. [D. Polivyaniy. Srednovekovniyat balgarski grad prez XIII–XIV v. Sofia, 1989.]

Попов, А. 1980 – А. Попов. За социално-икономическия облик на Търновград през XII–XIV в. – В: Средновековният български град. Ред. П. Хр. Петров. София, 1980, 153–178. [A. Popov. Za sotsialno-ikonomicheškiya oblik na Tarnovgrad prez XII–XIV v. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Red. P. Hr. Petrov. Sofia, 1980, 153–178.]

Попруженко, М. 1928 – М. Попруженко. Синодикъ царя Борила. София, 1928 (= Български старини, VII). [M. Popruzhenko. Sinodika tsarya Borila. Sofia, 1928 (= Balgarski starini, VII).]

Тихомиров, Н. М. 1992 – М. Н. Тихомиров. Древняя Москва XII–XV вв. Средновековая Россия на международных путях XIV–XV вв. Москва: Московский рабочий, 1992. [M. N. Tikhomirov. Drevnyaya Moskva XII–XV vv. Srednovekovnaya Rossiya na mezhdunarodnykh putyakh XIV–XV vv. Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1992.]

Тодев, И. 2013 – И. Тодев. И на Шипка не всичко е спокойно. – Наука, 2013, № 5, 33–37. [I. Todev. I na Shipka ne vsichko e spokoyno. – Nauka, 2013, № 5, 33–37.]

Тодев, И. 2016 – И. Тодев. Защо не искам да споря за костите от обсадата на Плевен 1877. – Историческо бъдеще, 2016, № 1–2, 104–112. [I. Todev. Zasho ne iskam da sporya za kostite ot obsadata na Pleven 1877. – Istoricheskoto badeshte, 2016, № 1–2, 104–112.]

Тодев, И. 2018 – И. Тодев. Фалшиви „скелети в гардероба“ на българистиката. – В: Истини и лъжи за факти, новини и събития. Сборник с доклади от Международна научна конференция, 24–25 април 2018, Русе, Т. I. Русе: Регионална библиотека „Любен Каравелов“, 2018. [I. Todev. Falshivi „skeleti v garderoba“ na balgaristikata. – V: Istini i lazhi za fakti, novini i sabitia. Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsia, 24–25 april 2018, Ruse, T. I. Ruse: Regionalna biblioteka “Lyuben Karavelov”, 2018.]

Тодорова, М. 1986 – М. Тодорова, М. М. Kiel. Art and Society of Bulgaria in the Turkisch Period. Assen/Maastricht, 1985. – Векове, 1986, XV, № 4, 81–86. [M. Todorova, M. M. Kiel. Art and Society of Bulgaria in the Turkisch Period. Assen/Maastricht, 1985. – Vekove, 1986, XV, № 4, 81–86.]

Bairoch, P. 1988 – P. Bairoch. Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present. Chicago: University of Chicago Press. 1988.

Bairoch, P., Batou, J., Chèvre, P. 1988 – P. Bairoch, J. Batou, P. Chèvre. La population des villes européennes: banque de données et analyse sommaire des résultats 800–1850. Genève, 1988.

Cesaretti, R., Lobo, J., Bettencourt, L., Ortman, S., Smith, M. 2016 – R. Cesaretti, J. Lobo, L. Bettencourt, S. Ortman, M. Smith. Population–Area Relationship for Medieval European Cities. – PLOS ONE 11(10), 2016. < <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0162678> > (достъпен: март 2021).

Di Pierro, A. 2003 – A. Di Pierro. Il sacco di Roma. 6 maggio 1527: l’assalto dei lanzichenecchi. Roma: Mondadori, 2003.

Ennen, E. 1996 – E. Ennen. Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1972.

Fierro, A. 1996 – A. Fierro. Histoire et dictionnaire de Paris. Paris, 1996.

Kiel, M. 1985 – M. Kiel. Art and Society of Bulgaria in the Turkisch Period. Assen/Maastricht, 1985.

Kiel, M. 1995 – M. Kiel. Plevna. – In: Encyclopedia of Islam. vol. VIII. London–Leiden–Paris. E.U.: Brill, 1995, p. 319

Neumann, S. 2012 – S. Neumann. Major Cities in the Middle Ages. – < <https://www.thefinertimes.com/> > May 29, 2012.

Russell, J. 1948 – J. C. Russell. British Medieval Population. Albuquerque: Univ. of New Mexico Press, 1948.

Russell, J. 1958 – J. C. Russell. Late Ancient and Medieval Population. (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. XLVIII, Part 3.) Philadelphia: The American Philosophical Society, 1958.

Stamenov, M. 2019 – M. Stamenov. Quo vadis Bulgarian Studies: Prof. Machiel Kiel on Bulgaria and Bulgarians, Part 1. – Известия на Института за български език, XXXII, 2019, 276–332.

Stamenov, M. 2020 – M. Stamenov. Quo vadis Bulgarian studies: Machiel Kiel on Bulgaria and Bulgarians, part. II. – Известия на института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, XXXIII, 2020, 7–71.

Tafraли, O. 1913 – O. Tafraли. Topographie de Thessalonique. Paris: Libraire Paul Geuthner, 1913.